

Dr. sc. Ikbal Smajlović

Dr. sc. Ibnel Ramić

**IDEOLOŠKO-POLITIČKE ASPIRACIJE FADILA KURTAGIĆA
(ZBIRKA PRIČA „MALI LJUDI IZ VELIKIH ŠKOLA“: IDEOLOŠKO-POLITIČKA
ANGAŽIRANOST U LITERARNOM RUHU)**

Sažetak

Rad se bavi ideološko-političkim i književnoumjetničkim djelom Fadila Kurtagića, ukazujući na njihovu povezanost i međusobne utjecaje. Kurtagić je od rane mladosti bio ideološko-politički angažiran. U međuratnom periodu pauzira sa umjetničkim stvaranjem te se potpuno posvećuje političkom radu. Tada objavljuje i brošure Intelektualni radnici i radnički pokret te Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije, što će mu poslužiti kao idejno-ideološki predložak za kasniju proznu zbirku iz 1941. godine, koju u radu detaljnije analiziramo. Kurtagić kritizira kapitalističko društvo i birokratski sistem i u književnoumjetničkoj formi. Dakle, i svojim praktičnim radom u međuratnom periodu, ali i pomenutom zbirkom, on pokazuje svoju opredijeljenost za proleTERSKE ideale te opći prosperitet društvene zajednice i intelektualnih radnika u njoj.

Ključne riječi: *socijalna angažiranost, ideologija, kritika birokratije, kritika kapitalističkog društva, proleTERSka ideologija*

Uvodne naznake

Fadil Kurtagić (rođen u Kladnju 1889. godine, a umro u Sarajevu 1958. godine) bosanskohercegovački je književnik koji je pisao i poeziju i prozna djela i dramu. Uz to, pripadao je i novoj generaciji mladih intelektualaca s početka XX stoljeća koji su bili svekoliko angažirani oko ideoloških kompleksnosti i društveno-političkih pitanja tog turbulentnog doba. Ipak, naša historiografska pera nisu potrošila baš previše tinte pišući o životu, ideološkim preokupacijama i društveno-političkoj angažiranosti Fadila Kurtagića¹. Također, ni bosanskohercegovačka književnokritička niti književnopovijesna misao nije

¹ U ovom kontekstu o njemu ipak najopširnije piše Zgodić (2003). Hadžijahić (1974) i Hasanbegović (2007), primjerice, pišu uzgredno i dosta kraće.

pokazala naročit interes za njegovim književnoumjetničkim stvaralaštvom, govoreći o njemu uglavnom tek uzgredno u kontekstu panoramskog pregleda tokova i mijena bosanskohercegovačke književnosti, odnosno u sklopu zanimanja za krupnije književno-povijesne događaje i ličnosti, svrstavši ga među „male pisce“ čija je literarna ostavština poprilično skromna, kako svojim obimom tako i artističkim dometima². Makar to bila realna i valjana procjena, za donošenje „opštih i pojedinačnih zaključaka“ u izgradnji objektivne slike „književnosti i njene istorije kao cjeline“ od iznimnog je značaja ustrajno nastojanje da se ona upotpuni „i piscima i djelima književnog prosjeka i miljea (...) u strožijim i preciznijim odnosima sa vremenom, društvom i opštim strujanjima duha“, budući da „istorija književnosti nije samo pregled čiste literature, filtrirane i apstrahirane od svojih izvora i okolnosti svoga stvaralačkog uobličavanja“ nego je „istorija književnosti i ljetopis književnog života, obezgraničenog u odnosu prema filozofiji, kulturi, civilizaciji i njihovim egzistencijalnim projekcijama, a u starijim razdobljima i konkretnije usmjerenog prema pismenosti, narodnoj tradiciji i narodnom životu u njegovom širokom rasponu od dnevne socijalne potrebe do politike“, pri čemu je, dakle, za uspostavljanje takve historije književnosti „koja bi bila i nadogradnja i rezultat studijskog izdvajanja i uopštavanja relativnih činjenica književnog života, neophodno (je) u okvir proučavanja uzeti i male pisce, one koji su svoju afirmaciju stekli na stranicama časopisa, u zabavnom dijelu pučkih kalendara ili u feljtonima nekog lista u jednom kratkom razdoblju ili čak u jednom trenutku toka literature, zatim ugasnuli zajedno sa novim brojem ili novim godištem (...) i bili zaboravljeni i pregaženi bujicom novih svježih imena“, jer se „upravo na mozaiku njihovih književnih sudbina (...) rađa srednji i veliki pisac, čije se prvo oglašenje kao i konačno vrednovanje stvara u neposrednom kvalitetnom odnosu prema njima i nadilaženju njihovih konačnih dometa“ (Rizvić 2005: 152-153).

Kratki pregled književnog stvaralaštva F. Kurtagića i skica poetičkih gibanja

Otprilike nekako sa punoljetstvom F. Kurtagića kreće i njegovo zvanično bavljenje književnošću. Te 1907. godine štampana je u „Pobratimu“ i njegova *Prva pjesma*, a gotovo u isto vrijeme izlaze i prozni tekstovi u „Beharu“. Nakon toga njegovo književno stvaranje, više je usredsređeno, kako to primjećuje i Hrnjica (2007), na poeziju te traje u kontinuitetu do 1919. godine, kada objavljuje u vlastitoj nakladi prvu i jedinu zbirku pjesmama *Stihovi*.

² Malo više pažnje njegovoj poeziji posvetila je Tomić-Kovač (1998), dok Rizvić (1973, odnosno 1990), Lešić (1991), Vučković (1991) i Tutnjević (1991) pišu uglavnom usputno o poeziji ili o proznim djelima. Tek tekstovi novijeg datuma donese osvježenje u tom smislu te daju doprinos u sistematiziranju i valoriziranju Kurtagićevog stvaralaštva: Hrnjica (2007) je usredsređena na njegovu poeziju, a Rebihić (2019) daje pregled proznog i dramskog opusa.

Značajan dio tih pjesama već je i ranije bio objavljen u domaćoj i stranoj periodici tog perioda („Behar“, „Gajret“, „Biser“, „Mlada Hrvatska“).

Većina dosadašnjih kritičkih tekstova o poeziji F. Kurtagića posve je složna u zaključku da je na njegovu poeziju nemjerljiv utjecaj imao Musa Ćazim Ćatić (i općenito zagrebački „matoševski krug“), sugerirajući i privatnu i književnu njihovu bliskost. U svojim pjesmama „je nastojao njegovati savršenstvo forme, neurotički pjesnički senzibilitet i dubinu izraza, te simboličku i metaforičku gustinu koja je kod njega nekad postajala i sama sebi svrhom“, pri čemu se podrazumijeva, više ili manje osjetno, i oslanjanje na „temelje stoljetnih tvorevina našeg narodnog pjesništva, alhamijado književnosti i književnosti na orijentalnim jezicima, te srednjovjekovne epigrafske poetike“ (Hrnjica 2007: 237). Pozivajući se na ranije Rizvićeve (1990) postavke, Hrnjica, samo uslovno, izdvaja 3 faze, odnosno 3 pravca Kurtićevog poetskog gibanja: „Tako bismo prvu fazu, koja je najizraženija do 1909. godine, mogli nazvati nacional-romantičarskom zbog neminovnog utjecaja prethodne epohe (...); u drugoj fazi, koja obuhvata period od 1909. do 1912. godine, prevladava gusti simbolizam moderne, a u trećoj, koja je prepoznatljiva od 1912. do 1914. su najjasnije izraženi društveni kolektivism i intimno-socijalne teme“ (Hrnjica 2007: 241), pri čemu svaka od faza ima svoje modulacije i metamorfoze.

Prva prozna djela objavljuje, također, u časopisima. U „Beharu“ objavljuje priče: *Siromašni bogataš*, *Ona*, *Otac*, *Predrasude*, *Žrtve sentimentalnosti* i *Konstitucije*; u „Hrvatskom dnevniku“ štampa u nastavcima *U nauci je spas: pripovijest iz muslimanskog života*; u „Gajretu“ objavljuje *Plač proljetne noći*; u „Muslimanskoj slozi“ priču *On*.

Baveći se njegovim pričama objavljenim u periodici, Rebihić zaključuje da „iako je Kurtagić u književnoj historiografiji više poznat kao pjesnik, nego kao prozaist, njegova proza otvara neke nove, nekonvencionalne obzore narativnog oblikovanja svijeta“, izdvojivši i potencirajući neke od tih elemenata: „fabula, oblikovanje likova, teme za priču ne slijede klasični prosvjetiteljsko-realistični model priče bošnjačke književnosti preporodnog doba, budući da su uglavnom u narativnom postupku veoma sažete, insistira se na doživljaju trenutne, najčešće teške, egzistencijalne situacije, a ne na hronologiji njenog nastajanja; predstavlja se kulminacija neke situacije koja najbolje reprezentira dramatičnost određenog životnog trenutka“ (Rebihić 2019: 329). Između ostalog, to će i biti razlogom da prigovori Lešiću (1991) da je „reducirajući Kurtagićev opus na samo tri priče, nastojao unaprijed opravdati postavljene modelativne obrasce i oblike pripovjedne proze objavljene u 'Beharu', jer upravo izostavljene „tri priče ne podliježu tim modalitetnim obrascima“ (Rebihić 2019: 332), naglašavajući stav prema kojem „današnja književna historiografija, prije svega, treba

biti zasnovana na rekonstrukciji, a ne na dekonstrukciji“ te da bi onda „nužno morala propitati donekle ustaljene književnohistorijske matrice, najčešće zasnovane na reprezentativnim (kanonskim) piscima, i to ne s ciljem obezvrjeđivanja i minimiziranja prethodnih naučnih postignuća, već s fokusom na preuređenje i reorganizaciju svih posebnih (pisac, djelo) i općih (poetika, stilska formacija) karakteristika književne prošlosti, bez simplifikacija i bez zazora od 'nepoželjnih' perioda, pisaca, opusa“ (Rebihić 2019: 338).

Kurtagić se, bez nekog većeg uspjeha, okušao i u drami te je u „Muslimanskoj slozi“ objavio dramski tekst *Hizmećarica: šaljiva igra u jednom činu*, koji je kritika stanja kolektivne svijesti te svekolike socijalne izvitoperenosti.

Napisao je Kurtagić i par kraćih kritičkih osvrtâ (primjerice, o Bjelevcu, *Sličice i profili* u „Zemanu“ 1911.) te publicističke članke. Tako, naprimjer, 1908. godine izvještava o gradnji džamije u Zagrebu u tekstu pod nazivom *Džamija u Zagrebu*, objavljenom u *Bajramskom prilogu* „Hrvatskog prava“³, a u „Muslimanskoj slozi“, recimo, objavljuje publicistički tekst *Ramazan šerif*, kao i osvrt na raniji tekst o Bašagiću u istom časopisu pod nazivom *Bajramski prilog „Muslimanske sloge“ i dr. Bašagić*.

Od 1919. godine, kada je izašla njegova stihozbirka *Stihovi*, Kurtagić je gotovo cijeli period međuraća u svojevrsnoj književnoj hibernaciji sve do 1941. godine, kada objavljuje, također u vlastitoj nakladi, pripovjedačku zbirku *Mali ljudi iz velikih škola*, o kojoj ćemo detaljnije govoriti i u nastavku rada.

Ideološke preokupacije i socio-politička angažiranost F. Kurtagića

Da je Kurtagić bio „istrajniji politički radnik negoli književnik“ sasvim zorno ilustrira i podatak „da se poezijom bavio duže od jedne decenije, a da su ga politički problemi okupirali duže od pola vijeka“ (Hrnjica 2007: 236). Svoju ideološku ustreptalost i političku angažiranost pokazuje od najranije mladosti. Tako se početak njegovog književnog stvaranja poklapa i uporedo teče sa ideološkim agitatorstvom i političkim radom, što se prvenstveno očituje kroz njegovu suradnju sa različitim časopisima (u Bosni i van nje) u kojima je objavljivao svoja, ideološki indoktrinirana, socio-politička promišljanja. Uobzirujući do danas sačuvane i članke na koje se kritika najčešće referira kada govori o ovom segmentu ranog Kurtagićevog rada, lahko možemo uočiti da je njihova glavnicâ nastala u periodu od 1907/08. do 1911. godine. Primjerice, riječ je uglavom o sljedećim časopisima i tekstovima: „Muslimanska svijest“ - *Slika nazadnjaka* (1909.) te *Politički i kulturni pravac Muslimana poslije aneksije* (1909.); „Mlada Hrvatska“ – *Kuda?* (1909/10.), *Političke prilike u Herceg-*

³ U tekstu je potpisan kao Fadil Kurtagić-BRATILSKI. Opširnije u Hasanbegović (2007).

Bosni poslije proglašenja ustava (1910.) te *Bosanska politika i hrvatsko pitanje* (1911.); ali još i „Muslimanska sloga“, „Hrvatsko pravo“ i „Hrvatski dnevnik“. Suštinu ovog poprilično skromnog političkog rukopisa Fadila Kurtagića, koji i danas, možda i više nego svojevremeno, otvara mogućnost kontroverzama, odnosno različitim doživljajima i pristupima, Zgodić sublimira u konstataciji da je to, zapravo, „paradigmatični izraz recepcije pravaške politike ideologije i politike Ante Starčevića među mladom bošnjačkom inteligencijom“ (Zgodić 2003: 201). Ilustracije radi, ukratko ćemo se osvrnuti na osnovne ideološko-političke postavke ovih tekstova.

U tekstu *Politički i kulturni pravac Muslimana poslije aneksije* Kurtagić promišlja o pojmu naroda u kontekstu važnosti očuvanja njegove sigurnosti i teritorijalnog integriteta, rukovodeći se šablonski kruto uspostavljenom dihotomijom Mi / neprijatelj. U tom smislu markirana je i važnost pristupa moru, kao preduvjet sigurne egzistencije i budućeg boljitka, što će mu poslužiti i kao dodatni argument za prohrvatsku nacionalizaciju Muslimana. U najkraćem, narod označava ne samo kao teritorijalnu zajednicu, nego i zajednicu *istorodne krvi i istorodnog jezika*, određujući se krajnje negativno i nebenevolentno spram onih tendencija koje nacionalnu identifikaciju baziraju isključivo na vjerskoj istovjetnosti (u tekstu *Kuda?*), pozivajući se na *starčevićansku* zaostavštinu. Zato i pravašku ideologiju koja može „...da u svoje kolo privede kako sljedbenike svih mogućih konfesija, tako i ljude raznih religiomih vjerenja...“, definira ne samo kao *rodoljubnu* nego kao aksiologiju *savremenog čovjeka i vjernog pristaše liberalizma, odnosno liberalaca*“ (Zgodić 2003: 205). U nekoliko tekstova (primjerice, *Slika nazadnjaka*, *Kuda?* te *Političke prilike u Herceg-Bosni poslije proglašenja ustava*) posve je negativno raspoložen spram *katoličkog klerikalizma*, a posebice spram ideologije kojom je indoktrinirana Štadlerova politika. Jednako je kritički raspoložen spram svih muslimanskih organiziranja i političkih djelovanja koje makar samo i koketiraju sa *srbofilskom* ideologijom, određujući ih kao *protuislamske*, odnosno kao *slavosrpske* (velikosrpske). Na meti njegove kritike, koja koristi „logiku ad hominem i manir moralnih diskvalifikacija“ (Zgodić 2003: 207), često je bio Šerif Arnautović, kao i, među ostalim, Osman Đikić. U tekstu *Slika nazadnjaka* Kurtagić Arnautovića kvalificira kao oportunistu i šićardžiju koji se *kameleonstvom* od *sitnog pisara* preko leđa napaćenog naroda *domogao toliko posjeda*, a Đikića *srpskim „pjesnikom“* i *rasipnikom Gajreta*.

Zgodić će ustvrditi kako „ništa retorički antiislamskog nema u njegovom publiciranom rukopisu“, odnosno kako se Kurtagić samostalno „deklarira kao apologet egzistencijalnih i historijskih interesa *islamskog elementa* ili muslimana u Bosni i Hercegovini“, upravo uvjeren da „biti na pozicijama hrvatskog pravaštva ne znači biti na protuislamskom stajalištu,

naprotiv, to znači biti na pozicijama odbrane našeg *narodnog individualiteta* pa zato sebe i političke suistomišljenike naziva *rodoljubima, samostalnim i samosvjesnim muslimanima*“ (Zgodić 2003: 208 i 209). Otuda i svoju prohrvatsku orijentiranost te zalaganje za trijalističko uređenje Monarhije nastoji obrazložiti i argumentirati u svojim tekstovima upravo kao brigu za buduću egzistenciju i prosperitet, kako *islamskog elementa* tako i cjelokupne društvene zajednice, o čemu ćemo još pisati i u nastavku rada.

Nastojeći da izbjegnemo duboka poniranja u povijesni mulj perioda o kojem je ovdje riječ (što zbog same prirode i strukture ovog rada, što zbog svekolike kompleksnosti bosanskohercegovačke povijesti i njenog društva), istaknut ćemo samo u najkraćem, bez imalo želje da se bilo šta imputira i promovira, još nekoliko napomena koje bi mogle pokazati širu, mozaičnu i kaleidoskopsku sliku, otvarajući priliku da ih neki budući naučni tekstovi o životu i radu Fadila Kurtagića predanije, ozbiljnije i sistematično propitaju te analiziraju. U tom kontekstu, bilo bi zanimljivo istražiti koliko su, zapravo, njegov politički koncept i ideološka gorljivost općenito rezultat neiskustva (i političkog i životnog), odnosno mladalačke potencije, euforije ili želje za dokazivanjem. To će usputno „provući“ i Zgodić, napominjući kako „treba imati u vidu da je riječ o rukopisu kojeg publicira, đачki, omladinski uzrast, pa u tome vidjeti njene objektivne limite“, ističući i kako je sadržinski njegov politički tekst „u osnovi epigonski, a ne autorski“ (Zgodić 2003: 215). Također, pitanje je koliko je utjecaja na Kurtagića imao, recimo, Musa Ćazim Ćatić⁴, ne samo u poetičkom smislu, nego i u kontekstu ideološko-političke orijentacije. Dakako, valjalo bi uobziriti i detaljnije propitati svekolike kompleksnosti perioda od smjene carstava i sudara civilizacija pa bar sve tamo do Drugog svjetskog rata, u kojem se akumulirana problematika u svim oblicima života i djelovanja samo još i dodatno usložnjava i bremeni, a čije se negativne posljedice, i direktno i indirektno, zasigurno odražavaju na cjelokupno društvo, a ponajviše na bošnjački / muslimanski korpus, počev od vjerskog, nacionalnog i agrarnog pitanja pa nadalje (vidjeti, naprimjer, Imamović 1998, Zgodić 2004, Mulaosmanović 2018, Hadžijahić 1974, Filandra 1996. i 1998. itd.). Iako turbulentnost tog povijesnog trenutka traži žurno organiziranje i konkretno djelovanje pred

⁴ Ilustracije radi, Frank je organizirao pripreme za osnivanje dobrovoljačke *Hrvatske narodne legije* koja je „trebala djelovati u slučaju upada srbijanske vojske te četničkih i komitskih odreda iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu“ pa je 1908. godine održana i konferencija Frankove Stranke prava sa ciljem ujedinjenja „svih hrvatskih zemalja“ i proklamacijom kako su spremne „i tisuće hrvatskih muslimana pod barjakom hrvatskim pohrliti na Drinu“ (Hasanbegović 2007: 44-45), koji su potpisali i muslimanski studenti u Zagrebu, između ostalih i Musa Ćazim Ćatić. Opširnije u: Hasanbegović (2007).

Također, autor u citiranom djelu podsjeća kako je Ćatić od 1908. do 1910. godine živio u Zagrebu kao stipendist Ademage Mešića (prohrvatski orijentiranog, također) te da se nerijetko oglašavao u časopisu „Mlada Hrvatska“, koji je važio za „glasilo starčevićanskog đaštva“, kojeg je materijalno podupirao i sam Mešić. Upravo u pomenutom časopisu i Kurtagić redovito objavljuje do 1914. godine.

strahom za biološkom a onda i svakom drugom opstojnošću (uz utjecaje iz Beograda i Zagreba kojima je konstantno narušavana i „organizirano razarano i bosanskohercegovačka i bošnjačka kulturna samosvijest“ – Duraković 2012: 289), takve prilike će, zapravo, samo demonstrirati svekoliku dezorijentiranost bošnjačke / muslimanske intelektualne elite i naroda općenito, jer nisu imali ni jasnu viziju ni dovoljno potrebnog iskustva i mudrosti da politički jedinstveno i organizirano djeluju, već su se zadovoljavali površnom, često sitnošćarskom, politikom da *kupe mrvice s raznih političkih sofara* te su iz kojekakvih povoda *nacionalne orijentacije mijenjali kao košulje*, kako to sublimirano predočava Kulenović 1939. godine u članku *Jedna žalost i jedna potreba* u posljednjem broju „Putokaza“ (o čemu smo pisali u: Smajlović 2022). U ovom kontekstu je dodatno zanimljiv Kurtagićev politički rukopis, budući da „svjedoči o tektonskim rascjepima unutar, kako ga on naziva, *islamskog elementa* oko supstancijalnih pitanja kakva su, naprimjer, nacionalni identitet Bošnjaka i državno-pravni status Bosne i Hercegovine“ (Zgodić 2003: 216). Valjalo bi u kontekstu onodobnih prilika i odnosa detaljno analizirati koliko je njegova ideološko-politička orijentiranost bila razumljiva i dobronamjerna za *islamski element* te da li je i koliko, s druge strane, doprinosila njegovoj daljoj dezintegraciji i raspolućenosti, odnosno *inhibiranju* stvaranja politički „bazičnog konsenzusa oko onih za opstanak bošnjačkog naroda supstancijalnih pitanja“, bez obzira „koliko za to imala racionalnu osnovu u zbilji srpske agresivne, nacionalističke politike onoga vremena“ (Zgodić 2003: 216), ali i na time gotovo izrevoltiranu⁵ i potpomognutu bliskost sa Hrvatima i Hrvatskom, na koju podsjeća i Hadžijahić (1974)⁶. Napomenimo ovdje da

⁵ U tekstu *Politički i kulturni pravac Muslimana poslije aneksije* Kurtagić ovako piše o Srbima: „Aksiom muslimanskog rada morao bi biti taj fakat, da je napredak 'srba' - nazadak muslimana i taj sam fakat, taj aksiom je dovoljna direktiva našeg rada“ te još: „Muslimani i 'srbi' - to su dva naroda velikih kulturnih opreka... sa najoprečnijim ciljevima i interesima...“ (prema Zgodić 2003: 211). Zgodić u njegovim tekstovima prepoznaje i *etnokarakterologij* (što je i općenito *obilježje za matične tokove bosanske socijalne misli i to u njenim najrepresantativnijim likovima*) koji je uvjetovan prvenstveno *geopolitičkim mišljenjem*, što dalje opet uvjetuje i određuje njegovo razumijevanje *fenomena naroda*. Zato je i dodatno zanimljiva činjenica da je Kurtagić većinu svojih pjesama napisao ekavicom, a tome bi trebalo istražiti povode i razloge.

⁶ On govori kako „školovani pojedinci su se ipak dobrim dijelom deklarirali kao Hrvati“ (Hadžijahić 1974: 204). Između ostalih primjera, navodi i učešće Muslimana na svečanosti uvođenja bajraka Hrvatskog pjevačkog društva „Trebević“ u Sarajevu 1900. godine, kada je glasom većine članova društva odlučeno da sve protekne bez vjerskih obreda i u suprotnosti sa Štadlerovskim tendencijama. Autor dalje, rukovodeći se izvještajem vladina savjetnika Černyja, navodi kako su činu prisustvovali i, primjerice, Safvet-beg Bašagić, Osman NuriHadžić, Edhem Mulabdić, Ademaga Mešić itd., a izvještaj se završava zaključkom kako se „muslimanska školska mladež (Šerijatska sudačka škola, preparandija, gimnazija) u svojoj velikoj većini osjeća Hrvatima“ (Hadžijahić 1974: 205). Autor napominje da su se takvi omladinci uključivali u mladohrvatsku (starčevićansku) organizaciju, a da je jedan od centara te akcije bio Hrvatski muslimanski konvikt (Hakin konvikt) u Sarajevu.

Također, Hadžijahić upozorava i na akcije iz Hrvatske (predvođene Maticom) i to putem medija i kulture, jer je solidan broj *pravaških pisaca pisao o Muslimanima i za Muslimane*.

On podsjeća da je približavanje Muslimana Hrvatima dobilo novi zaokret ugovaranjem tzv. hrvatsko-muslimanskog pakta 1911. godine, što se dalje odrazilo i na ukupan stav prema austrougarskom režimu.

O svemu ovome detaljnije u: Hadžijahić 1974.

Kurtagić svoje hrvatsko opredjeljenje i protivljenje bosanskoj autonomiji, kao što smo to ranije u radu već pomenuli, upravo i brani brigom o *islamskom elementu*, odnosno o njegovoj opstojnosti, razvitku i boljitku, pa je i cijeli njegov ideološko-politički rukopis, prema njegovim riječima, motiviran nastojanjima da se domisli izlaz iz problema i opasnosti kojima je taj element neposredno izložen: „Kakvo sredstvo da bira u svrhu očuvanja svog teritorija, svoje egzistencije, svoje biti? Gdje da nagje jako zalegje jak zid, koji će ga štititi od neprijateljskih taneta? Kako da se odhrva struji, koja vodi brod njegova života na mlin njegove vječite propasti, njegova uništenja?“ (prema Zgodić 2003: 211). Nije pristalica niti zagovornik politike bosanske autonomije, jer u tome vidi samo „posredni put aneksije Bosne zamišljenoj Velikoj Srbiji“, smatrajući kako u svakom slučaju takva orijentacija ne može biti „u interesu muslimana, jer ne bi mogla osigurati njihov opstanak i razvoj“ (Zgodić 2003: 212), pa se stoga, a, zapravo, u skladu sa pravaškom ideologijom, opredjeljuje za trijalističko preuređenje Monarhije, pozivajući se ponovo na brigu o islamu i Muslimanima:

Prije svega, to je interes Monarhije i hrvatskog naroda jer bi se „... oslabila snaga i pohota Magjara...“. No, to je egzistencijalni interes i islamskog elementa: ... „u kulturnom, hrvatskom narodu.... našli (bi) jako zalegje, jaku pomoć, pred kojom bi morali pasti nasrtaji i ruskih i srpskih i švapskih i magjarskih kaponja.“ Potom, u geopolitičkom diskursu gledajući, muslimani bi u okvirima ovog preuređenja Monarhije dobili izlazak na more, što je, kao što smo vidjeli, u njegovoj percepciji, najglavniji uslov općeg, ekspanzivnog napretka svakog naroda. Nadalje, osigurali bi svoja imovinska prava a, na drugoj strani, budući da Hrvati manifestiraju veliku vjersku toleranciju i socijalnu nediskriminaciju, to nemaju muslimani nikakva razloga da strahuju za svoj vjerski identitet i za pristup socijalnim položajima, te da zbog toga odbijaju projekt inkorporiranja Bosne u buduću Hrvatsku. Čak u jednom snoviđenju zamišlja kako bi muslimani unutar Velike Hrvatske kao trećeg dijela Monarhije mogli biti njen vodeći faktor. Svoju argumentaciju zaključuje tvrdnjom: "Iz svega proizilazi, da bi politički pravac muslimana, stvoren sa eminentno, sa skroz islamskoga stanovišta mora biti rad za trijalistički sustav Habsburške monarhije (Zgodić 2003: 212).

Međutim, zanimljivo bi bilo istražiti, iz današnje perspektive i s već dovoljnim vremenskim otklonom, koliko su ovakvi njegovi stavovi i vizije bili rezultat onodobnog straha i svijesti o direktnoj ugroženosti samog biološkog opstanka tog *islamskog elementa* pa možda iz tih razloga u drugi plan gurnuta i zapostavljena, do povoljnijih prilika, svekolika samosvojnost muslimanskog / bošnjačkog etno-nacionalnog bića i duhovnosti, a koliko su, s druge strane, bili rezultat mladalačke, političke i ideološke netrezvenosti, naivnosti i zablude. S tim u vezi, interesantna je i činjenica da vremenom Kurtagić „evoluirao prema integralnom jugoslavenstvu i socijalističkim idejama“ (Hrnjica 2007: 234). Međutim, na sastanku

Ovome možemo pridodati i već pominjani slučaj gradnje džamije u Zagrebu (Hasanbegović 2007).

muslimanske školske omladine, koji je održan u Beogradu 1939. godine, Kurtagić je uzeo riječ i nedvosmisleno akcentirao probleme zapošljavanja Muslimana:

Iako ima Muslimana sa dobrim svjedodžbama, ipak ne mogu da dobiju mesta. Kad je „SUZOR“ bio raspisao natječaj za stotinu upražnjenih mesta, javilo se i nekoliko Muslimana koji su ispunjavali sve uslove, ali mesta nisu dobili. Kad se postavilo pitanje zašto niko od Muslimana nije primljen, reklo se da to nije važno, jer su došli „naši“ ljudi... (prema Hadžijahić 1974: 191).

Također, čini nam se važnim u ovom kontekstu podsjetiti i na činjenicu da je Kurtagić u rijetkim svojim književnim osvrtima objavljenim u tadašnjoj periodici (pominjani tekst o Bašagiću, ali i Bjelevcu) njihovo stvaralaštvo posmatrao i odredio kao dio *muslimanske književnosti*, a njih kao dio *muslimanskih pisaca u našoj domovini*, odnosno pisce – *bosanske muslimane*.

Zbirka *Mali ljudi iz velikih škola*: ideološko-politička angažiranost u literarnom ruhu

Iako će to posebno biti očito u zbirci pripovijetki *Mali ljudi iz velikih škola*, o kojoj opširnije pišemo u nastavku rada, i u već ranije objavljenim pričama u časopisima osjetna je impliciranost Kurtagićevih ideoloških i političkih stavova. Ponekad su oni, doduše, tek dijelom općeg preporodnog duha i težnji ka *evropeiziranju* i emancipiranju, a nekad su jače naglašeni te usredsređeni na kritiziranje socio-političke zbilje i njome uslovljenih i multipliciranih svekolikih devijantnosti i mutacija. Dakle, pored protežiranja rodoljubnog zanosa i orijentiranosti ka općem prosperitetu i idejama *novog vremena*, uz istovremenu osudu beznađa, mrtvila i bezvoljnosti kolektivnog duha i svijesti, u njegovim pričama čitamo, primjerice, i kritiku Ustava Zemaljske vlade (priča *Konstitucija*), kritiku vjerskih antagonizama i determiniranosti – kao izvor svih drugih zala (priča *Predrasude*) ili, pak, posve očito propagiranje ideološkog stava o autokroatiziranju Bošnjaka / Muslimana u nacionalnom smislu (pripovijest *U nauci je spas: pripovijest iz muslimanskog života*)⁷.

Vrijeme međuraća, kada od 1919. godine i objavljene zbirke *Stihovi* književnoumjetnički utihne, upravo je period kada se Kurtagić posve okreće socio-političkom angažiranju. Njegove sve izraženije političke preokupacije aktuelnom socio-političkom problematikom od dvadesetih godina XX stoljeća rezultirat će nizom skupova i održanih predavanja, ali i štampanjem brošura *Intelektualni radnici i radnički pokret* (1927) te *Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije* (1928). Suština tih predavanja i brošura jeste težnja za općim, kolektivnim prosperitetom društva, odnosno nastojanje da se „razdrma“ i pokrene letargična „narodna masa“ i probudi uljuljkana

⁷ Opširnije vidjeti u Rebihić (2019).

kolektivna svijest radnika i intelektualaca. U svemu tome osjetno je izražen krajnje negativan odnos spram kapitalističkog sistema, čiji se ljepljivi pipci nehumanosti i eksploatacije, osim na sitne radnike i seljake, protežu i na *intelektualne radnike*, onemogućavajući ih, sistematski dirigovanim strahom i borbom za preživljavanje, da svoju potenciju i energiju intenzivno koriste za „propagiranje proletherske ideologije sa ciljem njene konačne realizacije, označene društvenim, prosvjetnim i ekonomskim oslobođenjem radničke klase ispod sadašnjih kapitalističko ropkih odnosa“ (Kurtagić 1927: 15). Koliko je Kurtagić negativno određen prema kapitalističkom sistemu, odnosno tako uspostavljenim kompleksnim ekonomskim, socijalnim i političkim odnosima i prilikama, toliko je, istovremeno, i kritički raspoložen spram samih *intelektualnih radnika*, koji iz želje za napredovanjem ili iz straha za vlastitu egzistenciju, upravo i pristaju na takvo stanje. Kurtagić sve to koristi, i u praktičnom i u literarnom smislu, kako bi i dodatno potencirao potrebu sindikalnog udruživanja kao preduvjet njihovog oslobođenja i rasterećenja, odnosno kao garant njihovih prava i sigurnosti, te boljeg i pravednijeg društva u krajnjoj konzekvenci. U ovom kontekstu čine se vrlo značajnim i podaci iz biografije Fadila Kurtagića. Naime, on je, prema Hasanbegoviću (2007), stalno nastanjen u Zagrebu u periodu od 1922. do 1939. godine. Također, u istom periodu obnaša funkciju glavnog sekretara Saveza bankovnih činovnika Kraljevine Jugoslavije. Od 1939. do 1945. godine radi u Sarajevu kao referent u Glavnoj bratinskoj blagajni, a potom sve do penzije u Ministarstvu rudarstva.

Vlastiti svjetonazor i gore već pojašnjenju socio-političku angažiranost Kurtagić će, dakle, „odjenuti“ i u literarno ruho 1941. godine, kada se, zapravo, vraća proznom stvaralaštvu te objavljuje *Male ljude iz velikih škola* (s podnaslovom *Fragmenti iz života intelektualnih radnika*). Tako se i prethodno pomenuti tekstovi o potrebitosti sindikalnog udruživanja otkrivaju, zapravo, kao idejno izvorište i ideološko čvorište za samu pripovjedačku zbirku. Na ovaj način Kurtagić će svoj izravni politički rad i angažiranost u međuratnom dobu nastaviti te zaokružiti i u književnom obliku, vjerovatno silno vjerujući u samu snagu književnosti (što se u međuraću dokazala i kao pogodno i djelotvorno oruđe socio-političke borbe), ali i zbog dubokog uvjerenja da će „maskiranjem“ i sublimiranjem ideološko-političkih aspiracija u književnoumjetničko obličje lakše doprijeti do najširih slojeva društva upravo zbog njegove „pitkije“ forme⁸. Teze iz objavljenih brošura, u kojima se kritizira kapitalizam te *intelektualni radnici* koji pristaju na birokratski režim te ga tako,

⁸ Rebihić (2019) navodi podatak o cenzuri određenih dijelova zbirke pozivajući se na Odluku Državnog tužilaštva Hrvatske iz 1940. godine, što ujedno potvrđuje da ovakva Kurtagićeva kritika kapitalističkog društva i birokratije nije ni najmanje odgovarala državnom aparatu, potvrđujući njenu agitatorsku snagu te režimsku paniku i strah.

zapravo, i održavaju (u skladu s tim dekodiramo i simboliku samog naslova zbirke, odnosno impliciranu osudu u sintagmi *mali ljudi* – „prodaju“ svoje umne kapacitete poslodavcima / najamnicima), kontinuirano se protežu kroz cijelu zbirku⁹. Drugim riječima, Kurtagić „kritizira veberijansku birokratiju i mrežu birokratskog aparata kao jednog vida 'kolonizacije svijesti'“, što ga u okvirima bošnjačke književnosti, „bar do Drugog svjetskog rata“, čini najznačajnijim piscem u tom kontekstu, „iako znamo da je prije njega u bosanskohercegovačkoj književnosti o tome pisao P. Kočić, kritizirajući austrougarsku birokratiju“ (Rebihić 2019: 334).

Zbirka je sastavljena od ukupno 13 novela (*Na „jarcu“*, *Soareja gospodina začasnog pretsjednika*, *Avansman gospodina šefa*, *Veliki grijeh gospođe Julijane*, *Rodoljubiva inteligencija varoši Nehajevo*, *Cigarete gospodina generalnog direktora*, *Moral u građanskoj banci*, *Ženidba gospodina šefa*, *Manjak u kasi*, *Čovjek od karijere*, *Tako je govorio Zaratustra: Čovjek sa tračnica i Pitagorin poučak*, *Kineska priča i Tvrde kragne iz provincije*). Iako nisu međusobno tijesno povezane, ove novele stvaraju širu i mozaičnu sliku društveno-političkih prilika u punom koloritu njihove svekolike kompleksnosti, nedvojbeno protežirajući ideju o važnosti kolektivnog jedinstva i odvažnosti te potrebitosti radničkog okupljanja u udruge i sindikalne organizacije. Ujedno, priče su i implicirana Kurtagićeva kritika birokratskog sistema te bestijalnosti kapitalističkog društva koje se i zasniva i održava na nehumanim i eksploatorskim počelima. Artistički dometi ove zbirke nisu bogzna kako visoki. Također, ni u poetičkom smislu ona ne znači neku naročitu novinu i vrijednost. U najkraćem, karakterizira je naglašena tendencioznost i ideološka obremenjenost teksta, shematizirana struktura, uglavnom suhoparan izraz te sarkastičan ton. Kurtagić se u suštini nadovezuje na postavke međuratne socijalne literature, dijeleći, u određenoj mjeri, i motivsko-tematsku i idejno-ideološku građu. Iako sporadično progovara o onodobnoj problematici u najširem kontekstu (radnici i seljaci; klasne razlike i nepravde; letargija, konzervativizam; nepotizam; dogmatična i iskrivljena tumačenja vjere što idu u prilog vlasti; režimska taktičnost i nehumanost itd.), ipak je, u najvećem broju priča, najuže vezan za banku

⁹ U ovom kontekstu možda je zanimljivo napomenuti da je na naslovnici ove Kurtagićeve zbirke predstavljena diploma koja gori u plamenu. Također, u priči *Avansman gospodina šefa* iskorišten je isti motiv, a konkretna scena u priči ima naglašenu simboličku funkciju. Naime, šefove najave o skoroj redukciji plate i *radnih sila* toliko utječu na lik Dušana Mihajlovića da on gotovo do jutra ostane budan zbog straha i najcrnijih slutnji te onda izostane s posla, budući da je prespavao. Psihoteično stanje u kojem se zadesio nakon toga budi davno sjećanje na događaj kada njegov kolega Hasan Husaković, nakon silnih uzaludnih pokušaja da se zaposli, *uz jednu malu svečanost* spaljuje svoju *matursku diplomu u jednom varoškom vinotočju (...) plešući oko spaljene diplome u zajednici sa novinskim kolporterima, čistačima obuče, nosačima prtljage i nakakovim ljudima zamazanog i pohabanog odijela i raskuštrane kose, a koje su nazivali literatima, slikarima, i kiparima*. Simbolika ovog prizora, u kojem je *izgarala sva jedna mladost, opterećena raznim peripetijama*, protiče uz ples *popraćen luđačkim smijehom i zvucima vedre studentske pjesme – Gaudeamus igitur...* (Kurtagić 1941: 25).

i međusobne odnose poslodavca / menadžmenta i samih radnika. Mada nedvosmisleno opredijeljen za općedruštvenu korist i prosperitet, sad na krilima lijevo orijentirane ideologije i proleterskih ideala, njegova zbirka, iako naslonjena na postavke socijalne literature te usredsređena na radnike i njihova prava, ipak pokazuje i važnu novinu i razliku u tom smislu. Naime, nije kod Kurtagića riječ o istoj vrsti radnika kakvi su, naprimjer, Kikićevi capinaši, iako uslovno dijele slična polazišta i cilj, odnosno idejne i ideološke postavke. Kurtagić je, kako smo ranije već i istaknuli, prvenstveno usmjeren na kritiku birokratskog sistema unutar kojeg onda problematizira *intelektualne radnike* i njihov položaj.

Slučaj lika Sulejmana Burakovića (*Na „jarcu“*) ilustrira Kurtagićevu ideološku implikaciju o krajnjoj nužnosti društvenih promjena, budući se položaj radnika (tako i opći socijalni uvjeti) nije naročito mijenjao niti popravio ni protokom vremena, zadržavajući, dakle, i u *novom vremenu* gotovo iste odnose uspostavljene u doba prije *našeg narodnog oslobođenja*. Naime, kada jedan od kolega pozove Burakovića da *potpiše pristupnicu u članstvo namješteničke organizacije*, pred njegovim očima opet ožive sjećanja na rane školske dane kada je *ogromna povorka ljudi i žena na ulicama tražila skraćanje radnog vremena, povišenje nadnica, osiguranje u besposlici i osiguranje u starosti*, koju su ubrzo rastjerali *policajci s kundacima i puškama te sa izvučenim sabljama mađarski husari*. Obećanje da će o svemu porazmisliti bio je, zapravo, samo način da najlakše izbjegne konkretan odgovor i ozbiljnije upuštanje u ovu problematiku, vodeći se vlastitim motom kako *bolje je kraju lađu* te duboko usađenim strahom kako *i poslije narodnog oslobođenja imade policajaca, imade kundaka, imade konja i na konjima soldata sa izvučenim sabljama* (Kurtagić 1941: 8). Njegova opravdanja ovakvog stava samom sebi riječima *da mi nismo radnici, da stvaramo nekakove organizacije koje ni radnici (ih) ne bi trebali*, na nivou cijelog teksta i čitamo kao Kurtagićevu ideološku implikaciju, koja potencira neosviještenost i zabludu radnika te baš promovira potrebitost sindikalnog udruživanja. Navedeni Burakovićeви argumenti da *radnici sa svojim zahtjevima nisu u pravu*, zasnovani na promišljanjima vjeroučitelja Ibrahim-efendije koji kaže da *bog nije ni sve prste stvorio jednake* (a istu tezu iznose i *velečasni gospodin kataheta* Josip Krstanovića i *prečasni gospodin kataheta* Gligorije Živanović) te profesora historije, *veleučenog gospodina*, Jovana Đivanovića (koji se poziva na *slavnog Likurga* i njegov ustav da *ne možeš provesti jednakost među ljudima, kako to radnici traže, jer ko bi za koga bio gazda, a ko opet sluga*), upravo imaju zadatak da raskrinkaju i „ogole“ režimske i birokratske mehanizme i taktičnosti kojima se uspostavljaju i održavaju, sugerirajući da se eksploatiranje i servilnost radnika osigurava i njeguje „podgrijavanjem“ straha za vlastitu egzistenciju, ali i iskrivljenim religijskim tumačenjima te režimski orkestriranim

taktiziranjima u koja su uključeni odgojno-obrazovni i ini oblici državnog i režimskog aparata (što je, također, u svojoj prozi često potencirao i Kikić, ponekad čak i na radikalniji način). Kolektivnu radničku i socijalnu nesreću uopće ovdje zato i čitamo kao zbir pojedinačnih prepuštenosti općoj letargiji te mirenju sa postojećim prilikama i iskorištavanjem, bez obzira da li su uvjetovani strahom za egzistenciju ili nadanjem, vođenim iskrivljenom logikom opće etičke devijantnosti, da će se njihova mizerija okončati vlastitim hijerarhijskim napredovanjem, čime se, zapravo, samo mijenjaju akteri a postojeći odnosi se nastavljaju i ostaju posve nepromijenjeni.

I rezonuje dalje Sulejman Buraković: direkcija banke dala mi je hljeb u ruke, a gospodin šef postupa sa mnom kao sa svojim sinom. Kada mi stavlja na pult hrpu blagajničkih žurnala, nastoji u svakoj prirodnoj finoći, da ih polagano spusti na pult i uvijek kaže:

Izvolite, gospodine Burakoviću.

Znade gospodin šef pokatkad, bože moj, i da se malo naljuti i da mu predbaci, što nije u noćnim satima više uradio odnosno malo dulje pri poslu ostao. Nu znade gospodin šef da to svoje neraspoloženje i da popravi sa izrazima pohvale njegovog rada. Inače, općenito uzevši, gospodin šef je dobar čovjek. I to ne samo prema njemu, praktikantu Sulejmanu Burakoviću, nego prema svima činovnicima pa i prema podvorniku Husi Baburi. Ta stara poštenjačina služitelj Huso Babura vrlo dobro se je, što se ono kaže, izbirikao u svojim dužnostima. Čim gospodin šef prihvati za kaput, Huso trči prema njemu i navlači mu kaput na leđa i saginje se da mu krpom očisti cipele. I gospodin šef nikada ne zaboravi reći:

Hvala, Huso!

Prosto, ova finoća gospodina šefa, prelazi granice! Uvijek: izvolite, gospodine Burakoviću; uvijek: hvala, Huso! O ovako finim ljudima on je još u školskim klupama saznao – to su pravi narodni dobrotvori. Ne, Sulejman Buraković ne će nipošto u organizaciju; on neće ni u kakovo socijalističko kolo protiv ovakovih ljudi! on će marljivo raditi svoj posao, on će u službi avanzirati, kolacioniraće, kao i njegov sadanji šef, semestralne izvatke sa svojom podređenom činovnicom, prema njoj naročito ljubazan i reći će, kao i njegov sadanji šef, služitelju, kada mu ovaj bude oblačio kaput, ili kada mu bude čistio prašinu s cipela, hvala! (Kurtagić 1941: 8 i 9).

U tom kontekstu možemo tumačiti i simboliku samog naslova priče. Život radnika razapet je između mizerije i svakodnevnog „penjanja na 'jarca““ te utišane nade da će se u konačnici „uspeti na konja“ i okončati vlastite muke.

Prema uputstvu gospodina šefa gospodin Buraković je sjeo na jedan tronožni visoki stalak, pokriven crnom kožom (...). ovu tronožnu sjedalicu nazivali su u banci „jarcem“. I tako je Sulejman Buraković sjedavši, zapravo, uzjašivši na „jarca“, započeo svoju činovničku karijeru. Sulejman Buraković je shvatio, šta znači ovo svakodnevno penjanje na „jarca“. Kao početnik treba valjda da prođe tu „jareću“ skalu a osim toga treba i gospodinu šefu da bude kroz izvjesno vrijeme na očima.

Proći će i to i Sulejman Buraković će sjesti da radi za pravi stol i na pravu sjedalicu kao i njegovi stariji kolege, koji su vjerovatno u početnim danima službe, kao i on, sjedili kroz izvjesno vrijeme na „jarcu“ (Kurtagić 1941: 5).

Zato u konačnici najčešće i doživljavaju težak sunovrat sa bolnim otrježnjenjem (naprimjer, S. Buraković nakon odsustva zbog bolesti, biva otpušten i zamijenjen novim pripravnikom). Izostanak bilo kakve reakcije Sulejmanovih kolega na uručeni mu otkaz, na idejnom planu samo markira potrebu radničkog udruživanja i organiziranja. Bezdušna zgrada banke za koju je on vezao tolike svoje nade sada je u Sulejmanovim očima imala izgled nekakove sumorne pečinske grdosije pred kojom sad njegovo lice u istinu bilo je, kao od kiše, mokro.

U priči *Veliki grijeh gospođe Julijane* Kurtagić naznačava svekolike nepravde, devijacije i probleme društva na užem i širem planu, istovremeno kristalizirajući i opću sliku tog dehumaniziranog kapitalističkog društva u cjelini, ali i, posebice, položaj eksploatiziranih radnika, činovnika i pojedinaca sa socijalne margine. U jednom sarkastičnom tonu, Kurtagić propituje religijsku tezu o transcendentnim nagradama i bogatstvima koja čekaju dobre i ustrajne ovosvjetske mučenike, varirajući tako promišljanja Kikića te drugih međuratnih socijalnih pisaca u poeziji i prozi, čime, zapravo, propituje i (ne)postojanje samog *dobrog boga* (budući da tolerira i dozvoljava svekolika zla, socijalne razlike i nepravde), impostirajući ideološku premisu da je ideja boga / religije samo jedan od instrumenata režimskog aparata, kojim se osigurava oligarhijska moć i održavaju već uspostavljeni odnosi kapitalističkog društva¹⁰. Zato i lik gospođe Julijane, kada ostane u bijedi i materijalnoj oskudici nakon smrti svog muža Pavla Grubišića, koji je preko dvije decenije radio u banci, odjednom posumnja da stvari i nisu nužno onakve kakvim su je uvjeravali da jesu ili kako izgledaju izdaleka, propitujući stoga sve ono u šta je do tada vjerovala. Njene molbe za redovnu penzijsku pomoć upućene muževom direktoru te njegovo odbijanje oslikat će širu društvenu problematiku, ali će i ponovo akcentirati Kurtagićevu ideološku prisutnost u tekstu s tezom o nužnosti sindikalnog organiziranja. U profiliranju direktora, koji je lik-simbol, a o kojem Julijani govori njen muž, otpočетка osjetimo Kurtagićeve ironične tonove:

Gospodin direktor je čuven zbog svoji dobrih djela izraženih u pomaganju crkvenih i građanskih dobrotvornih društava. Njezin Pavle joj je mnogo pripovijedao o dobrom srcu svoga

¹⁰ Citat koji slijedi u nastavku, iz priče *Tako je govorio Zaratustra*, odnosno njenog drugog segmenta s podnaslovom *Pitagorin poučak*, tumačimo upravo na isti način: „Je li Vam poznata nauka o vjeri. Nije. Naravno da nije. Iz Vašeg pokvarenog mozga – fuj, možda ste čak i luetičan, - izbrisan je božji savjet o pokoravanju prema starijim, o strogom pokoravanju prema onima, čiji hljebac jedete“ (Kurtagić 1941: 90-91).

gospodina direktora. Zbog njegove dobrote ne bi njemu pokojni Pavle, dok je bio živ, odbio ni jednu želju. Pa i kada bi tražio od njega, da radi do iza ponoći pa i uz manju plaću. Koliko je puta njezin Pavle ostajao u banci na radu do duboko u noć – daleko od toga, da bi to smatrao kakvim teretom i ako je dolazio kući potpuno iscrpljen. Sa plaćom se je teško životarilo, pa ipak je pokojni Pavle sa svojom ženicom osjećao zahvalnost prema gospodinu direktoru, što im omogućava, da nisu na ulici i da ne ovise od ostalih dobrih ljudi. ko ne zna na orahu, taj ne zna ni na tovaru (Kurtagić 1941: 32).

Kako priča odmiče, to biva sve očitije i izraženije, a satira svoje zaokruženje i punu snagu dobija tek u kontekstu cijele priče. Na sličan način, dakle, čitamo i sljedeći primjer u kojem se priprema teren za demaskiranje kako lika samog direktora, odnosno elitističkih krugova, tako i svekolike devijantnosti i izvitoperenosti cijelog društva na kraju priče.

Govorio bi pokojnik: štogod je vrijedno i čestito u našem gradu, puno je hvale za gospodina direktora. Koliko je puta on sa ostalim uglednicima i dostojanstvenicima bio pozvan na ručak kod Njegove Preuzvišenosti. A Njegova Preuzvišenost ne će valjda pozivati na ručak kojekakve šuše, nego baš ovakovu uvaženju gospodu, koja vrši božje zapovijedi. Dobrotvorno društvo „Sirotinjska suza“, čiji članovi kod svake partije karata ili litre vina ubacuju u društvenu kasicu po 50 para – bože moj, nakupi se i tako novaca –, zatim društvo „Križarska svijest“, koje se bori protiv kojekakvih, budibog s nama, bezbožnjaka i ostale fakinaže, pa Društvo za podupiranje i čudoredno odgajanje mladih djevojaka i ko bi sve zapamtio imena svih tih plemenitih i uzvišenih društava, sva su ta društva puna hvale za plemenitog gospodina direktora (Kurtagić 1941: 34).

Na kraju će Julijana, u trenutku krajnjeg razočarenja, uvidjeti nehumanost i surovost birokratskog sistema, prepoznavši kako je, zapravo, podređen kapitalističkim odnosima i elitnom sloju društva. Događaji iz vlastitog života, koji je u potpunoj suprotnosti sa životom direktora banke i njemu sličnih, barem joj nakratko „otvara oči“ i omogućava da vidi i prepozna brojne primjere traumatičnih iskustava i teških sudbina svuda oko sebe, doslućujući sada da razlozi tome najčešće i nisu rezultat osobnog izbora i krivice, već su posljedica puno širih i kompleksnijih procesa. To kratkotrajno buđenje uljuljkane svijesti, koje je u osnovi i klasne prirode (recimo, ona vidi siromašnog momka kojeg ganjaju ugojeni i lijepo obučeni, nazivajući ga *lopovom*; također, čuje kako iz *okolnih nadležstava* gospoda jedni drugima žele *dobar* i *ugodan tek* dok ona gladije i pati se itd.), rađa se iz očaja (Julijanino „prosvjetljenje“ u tekstu je označeno kao djelo *nečastivog*, ne bez Kurtagićeve ironije!) pa se i njena erupcija nezadovoljstva i gorčine može razumjeti tek kao mogućnost i nagovještaj promjene („... da se je iz klečećeg stava podigla i niz strminu svoga jada odteturala se na ulicu“ – Kurtagić 1941: 38), ali ne još i kao konkretna i dovoljna promjena sama po sebi.

Gospođa Julijana, iako utonula u molitvu, ko nekim čudom je sve to zapažala. I dogodilo se je čudo – kao da je u njezinu dušu upio se sam, bog budi s nama, nečastivi. Ona je na momenat prestala da moli.

Nu u molećem stavu zapitala je samu sebe: ko će meni da zaželi dobar tek i šta ću ja da ručam? Kada preko dvadesetgodišnji rad moga Pavla nije ganuo srce gospodina direktora, pa da pomogne mene sirotu udovicu, da li će ova moja molitva da gane čija srca? I prisjeti se gospođa Julijana, da nije vidjela nikada gospodina direktora, da je ovako klečao pred uzvišenim likom Majke Božje. Pa od kuda mu ta božja milost, da imade svega u izobilju? I filmskom brzinom prođe njezinom glavom poderani mladić, koga su malo prije proganjali ugojeni i lijepo obučeni ljudi, prođe njezinom glavom i onaj fakin – sin njezine susjede gospođe Mare, kojemu, kao da je fabrička mašina prignječila mozak, pa dolazi, da nas bog očuva, na svakojake misli – obara se na popove, jer narodu za skupi novac nude, kako on griješeći kaže, jeftina obećanja: nebesko blaženstvo za zemaljske muke. I blagosivlju oružje, kojim se u interesu bogataša, kako on griješeći kaže, vode ratovi i ubija sirotinja. Obara se zatim na bogatu gospodu, koja stižu pare i provode udoban život iscrpljujući uz malene nadnice radnike do iznemoglosti. Koliko je puta gospođa Julijana razgovarala sa dobrim župnikom velečasnim ocem Markom i od njega je često čula, kako se obara prokletstvom na ovakove griješne fakine, kao što je sin njezine susjede gospođe Mare, i od njega nije nikada čula, da bi se oborio prokletstvom na bankarske direktore. I prisjeti se gospođa Julijana, kako je njezin pokojni Pavle kroz tolike godine svoga teškog rada bio toliko mršavo plaćen, da su se jedva prehranjivali i kako je, da se bolje hranio i da nije toliko preko svojih sila radio, mogao još da živi. A upravo u toku toga teškog njihoovg životarenja podigla se je palača trgovačke banke i njezin direktor sa ostalom gospodom, koja upravljaju poslovima banke, voza se automobilom, bavi se ljetnim i zimskim sportovima i u vrućim ljetnim danima kupu svoje gospodsko tijelo u ugodnim morskim valovima (Kurtagić 1941: 36 i 37).

Raskrinkavanje surovosti birokratskog aparata i devijantnosti kapitalističkog društva ideološka je matrica koju prati svaka priča ove zbirke, dijagnosticirajući konkretne probleme: produžetak radnog vremena preko maksimuma i smanjenja dnevnica zaposlenika u korist povećanja plate šefovima i direktorima i isplatu tantijema (*Avansman gospodina šefa*); trpnja, dodvoravanje i licemjerstvo kao birokratski put ka uspjehu, bogatstvu i moći (*Čovjek od karijere*); opća hipokrizija morala, vjenčanja iz interesa, život na račun firme i radnika, luksuzni troškovi direktora za osobni užitek čiji jednogodišnji iznos odgovara osmogodišnjoj prehrani jednog radnika itd. (*Cigarete gospodina generalnog direktora, Moral u građanskoj banci, Ženidba gospodina šefa, Manjak u kasi*).

Rodoljubiva inteligencija varoši Nehajevo ispričana je u formi monologa. Iako kratki uvodni dio priče sugerira da se radi o razgovoru pripovjedača i lika Vljaka Simića, koji je *knjigovođa fabrike lanenih tkanina*, gotovo cijeli njen nastavak je, zapravo, samo Simićev govor kojim prikazuje svoje gledanje na prilike u varoši Nehajevo. To njegovo sagledavanje prilika u Nehajevu pretvara se u poduži i ostrašćeni hvalospjev „naprednosti“ same varoši i njenih ljudi, uvjeravajući sugovornika kako su oni *rodoljubivi*, talentovani i *nacionalno ispravni* te vaspitani po načelima starih moralnih naučavanja po kojima odgajaju i svoju

djecu, ne prekidajući nipošto *kontinuitet sa starim dobrim vremenima*. U tom njegovom istrajavanju da dokaže kako su svi varošani i sretni i vrlo uspješni na privrednom (i intelektualni i fizički radnici), vjerskom (izdvaja mnogobrojnost *pobožnog svijeta te skladan crkveni hor* sastavljen od *varoških intelektualaca*) i na kulturnom životnom planu (imaju humanitarno društvo koje je postavilo *u svome radu rekord* tako što je odjenulo devetero siročadi) – a u svakom od njih, više ili manje, kao centralna figura izdvaja se lokalni moćnih i vlasnik fabrike lanenih tkanina (Risto Manojlović) – postepeno su sve izraženije kontroverze, nelogičnosti, oportunistički i konzervativizam. Uobzirujući Kurtagićevu sveprisutnu ideološku impregniranost, i sam monolog ovog lika čitamo sa impliciranim ironijskim prizvukom, otkrivajući da je nehajevsko društvo suštinski klasno ustrojeno i povampireno neutaživom halapljivošću za kapitalom i moći.

On za to dobrotom trgovaca u našoj varoši dobiva potrebite živežne namirnice — zatreba mu osim ostalog i žita, kao najpotrebnijeg artikla za hranu — i to sve na kredit. Čovjek, koji je verziran u privredne probleme, pitao bi: uz koje pokriće? Bez pokrića, dragi gospodine — onako, kao što se kod nas po starinski kaže, na obraz. Treba li seljaku slučajno gotovine, recimo, za sjeme ili za porez, kase domaćih banaka su mu tako rekući otvorene. Neće da se muči i da traži žirante na mjenicu, događa se često, da mu i trgovac, kod kojeg se seljak podmiruje sa živežnim namirnicama, pomogne sa pozajmicom u gotovom a uz nešto malo veći kamatnjak od bančinoga. Dogodi li se kojim slučajem, da se seljak parniči sa svojim komšijom, ne treba on lično da gubi vrijeme i da se povlači po sudu, kod kojeg radi svoje neupućenosti ne bi znao ni da dokonča parnicu. Hvala Bogu, među našom varoškom inteligencijom imade i advokata, koji će se zauzeti za svoga čovjeka. A kada nastupi šljivska sezona, ili žitna sezona, ili ma koja sezona, koja je u vezi sa seljačkim proizvodima, kako bi naš seljak po svojoj umnoj zaostalosti uspio da nađe kupce za svoje proizvode? Eto to se naročito ispoljava velika važnost varoške privrede, koja preko naročitih konzorcija preкупљуje seljačke proizvode, preprodaje ih i od utrška daje seljacima eventualnu razliku između kupovne cijene i njihovih dugova kod varoške privrede — banaka i trgovaca. To Vam se, dragi gospodine, tako normalno odvija, to je sve skupa tako odlično organizovano, da bi ova naša napredna varoš, naročito u takovoj organizaciji privredne povezanosti između varoši i sela, mogla da posluži kao uzorak (Kurtagić 1941: 40-41).

Nastavak priče, idalje u okvirima monologa lika Simića, ove impliciranosti samo čini sve očitijim. Dakle, njegov hvalospjev varoši Nehajevo bio je svojevrsni šlagvort za otvorenu kritiku i napad na *kolegu iz prestonice*, što je *funkcioner činovničkog saveza*, a koji promovira ideju o potrebi radničkog udruživanja, upozoravajući na izrabljivanje te drugu svekoliku radničku problematiku. Iako će činovničko udruženje biti formirano (*Odvojićemo od plate koji dinar, pa će se tako od tih članskih uloga sakupiti prilična suma, koju ćemo svakog mjeseca davati na priplod u banku i od priploda ćemo pomagati naše kolege, ako se nađu u nevolji* – Kurtagić 1941: 44), naravno bez znanja i prisustva *kolege iz prestonice*, već

raspodjela funkcija i način na koji je to obavljeno sugeriraju nam da smisao ovog udruživanja uopće nije iskrena briga za radnike i njihova prava, nego baš potpuna suprotnost tome – zato za „izglasavanje“ najviših funkcionera i odbornika smetnja neće biti ni to što su time u direktnom sukobu interesa (naprimjer, za predsjednika je izabran Simić, za sekretara mladić koji je sekretar *Totićevog pokreta* – pokreta koji se, baš po Simićevoj definiciji, upravo suprotstavlja svim novim i demokratskim nastojanjima, a za začasnog predsjednika sam Risto Manojlović, vlasnik fabrike).

Ali eto, kolege ne će to da uvažē — navalila bratija i nije mi drugo preostalo, nego da se primim kandidacije za prijem pretsjedničke časti. Trebalo je nakon toga sastaviti kandidacionu listu ostalih odbornika. Imade Vam u našoj varoši među našim kolegama jedan vrlo sposoban mladi čovjek, koji odlično već dulje vremena vrši funkcije sekretara mjesne podružnice Totićevog pokreta. Vi ste, gospodine, kao inteligentan čovjek sigurno upućeni u zadatke ovoga pokreta. Ovi zadatci se uglavnom sastoje u energičnoj borbi protiv izvjesnih struja, koje putem nekakove demokratije hoće da vršljaju u našem nacionalnom javnom životu. Deviza ovoga nacionalnog pokreta je disciplina na svim poljima nacionalne djelatnosti i slijepo pokoravanje vođi pokreta, odnosno voždu nacije. Jer treba da se znade, da samo disciplinovana nacija može najuspješnije da podržava nacionalnu kulturu, sazidanu na prošlim stoljećima. I, eto, saglasili smo se u tome, da ovakovu odgovornu funkciju sekretara našeg činovničkog udruženja, može najbolje da vrši ovaj naš kolega, koji je u ovakovoj funkciji kod podružnice Totićevog pokreta u našoj varoši stekao odličnu reputaciju. Tako smo bili na dobrom putu — primljen je predlog svih kolega, da se ja prihvatim pretsjedničke časti i primljen je moj predlog, da sekretar Totićevog pokreta bude ujedno i sekretar našeg činovničkog udruženja. Što se tiče ostalih odborničkih mjesta, neka se kolege i mimo mene sporazumiju, kako najbolje umiju, ali ja sam bio sretan, kada je bilo uvaženo obrazloženje još jednog mog predloga i kada je u vezi s time i taj moj predlog prihvaćen. Taj predlog, naime, sastojao se je u tome, da se umoli vlasnik Industrije lanenih tkanina, uvaženi gospodin Rita Manojlović, da se primi časti začasnog pretsjednika našeg činovničkog udruženja i da se umole prominentniji varošani iz privrednih krugova, da se prime časti članova nadzornog odbora u našem činovničkom udruženju. Znate — ja sam ovako rezonovao i kolege su to, kao promućurni ljudi, razumjeli — trebaće nam ovi ljudi radi nacionalne povezanosti, a bogme i povodom sakupljanja priloga za naš potporni fond. Dok smo mi to tako sve lijepo zaključili na našem sastanku, kojeg smo po mojoj inicijativi održali mimo kolege iz prestonice, mi smo se na konferenciji, održanoj u zajednici s njime naprosto zgranjavali nad svim onim, što nam je sve nadrobio (Kurtagić 1941: 44-45).

Figura sindikalnog radnika otjelovljenje je one ideološke svijesti koju, zapravo, Kurtagić živi te impostira i afirmira kroz cijelu svoju zbirku, markirajući samo neke od problema (male plate radnika, prekovremeno radno vrijeme, ugrožavanje fizičke i duhovne njihove snage, potrebitost socijalne zaštite i osiguranja, uvođenje kazni poslodavcima itd.). Simićev lik s gađenjem i porugom odbacuje sve navedeno (osim ideje da *država naime daje penzije ljudima, kada radi starosti ne mogu da rade* – Kurtagić 1941: 46), ironično ga

nazivajući *filozofom*, a njegove ideje određujući kao *destruktivne fantazije*. Priču čitamo kao Kurtagićevu kritiku palanačkog duha, konzervativizma i mrtvila, odnosno kao kritiku kapitalističko-birokratskog sistema i njegove izrabljivačke, neetične i oligarhijske prirode, razotkrivajući ga ovdje iznutra, iz vizure i glasom likova-simbola koji ga zastupaju. Zato je, na idejnom planu, njihovu argumentaciju i borbu protiv struja *koje putem nekakove demokratije hoće da vršljaju u našem nacionalnom javnom životu* Kurtagić istovremeno i iskoristio baš kao najpogodniji i najsnažniji argument za nužnost takvih nastojanja.

Važno je ovdje upozoriti i na Kurtagićevo simbolično poigravanje u odabiru imena same varoši. S jedne strane, kroz djelimičnu fonetsku podudarnost, jasna je aluzija na Sarajevo. Prikazani svjetonazor i opisane socijalne prilike, s impliciranom Kurtagićevom kritikom, tako se na idejnom planu, svojom metonimijskom produženošću, zapravo, odnose i prenose na ukupni bosanskohercegovački, odnosno puno širi kontekst. S druge strane, ovakvo imenovanje varoši podrazumijeva i kritiku svjetonazoru i odlikama ljudi / likova, povezujući ime mjesta, koje im je zajednička teritorijalna odrednica, sa **nehajnošću** kao zajedničkom odrednicom stanja kolektivne svijesti i ukupnog ponašanja. Zato sintagmu *rodoljubiva inteligencija* (varoši Nehajevo) iz samog naslova priče upravo treba i čitati sa ironijskim i negativnim predznakom.

Sličan ovom jeste i prozni tekst *Tvrde kragne iz provincije* kojim završava zbirka. Međutim, u njemu Kurtagić, s pozicije ideološke osviještenosti i angažiranosti, sada progovara iz vizure i glasom baš onih pojedinaca iz *mase* koja ispušta *jednoglasan krik* (tekst *Kineska priča*) s ciljem da se pokrene letargični radnički kolektiv te tako stvore preduvjeti za konkretnu borbu koja bi, u konačnici, značila i promjenu radničkog položaja, ali i općenitog socijalnog stanja i odnosa. Sam tekst, u formi svjedočanstava i zapisa jednog sindikalnog misionara (što potencira i sam podnaslov), ne odlikuje naročit kvalitet ni u kreativnom postupku ni po artističkim dometima, doimajući se više kao popis društvenih anomalija te problema s kojima se susreću angažirani pojedinci u svom radu i nastojanjima, odnosno kao jedna precizna dijagnoza kritički usmjerena prema samim radnicima koji, u tihoj trpnji i mirenju, vječito traže i pronalaze izgovore i opravdanja, a izbjegavaju, iz straha, koristi ili drugih, uglavnom sebičnih i kukavičkih razloga, uključivanje i djelovanje. U ovoj priči Kurtagić kritički sublimirano zaokružuje svekoliku problematiku razloženu i obrađenu kroz prethodne priče ove zbirke, naglašavajući ponovo ideološki imeprativ radničkog aktivizma i udruživanja. Sam uvodni dio, što se doima kao piščev komentar, naglašeno je tendenciozan. Zapravo, dobar dio poetičkih slabosti cijele zbirke uvjetovan je baš tom njenom konkretnom ideološkom i društveno-političkom funkcijom:

Godinama se nekako otegla ova iznimna politička vremena. Štoga je makar i malo crveno, stavljeno je van zakona. Samo je izvjesna crvena olovka strogo zakonska. Ne smiješ se sastajati sa širim krugom ljudi, a ipak te život nagoni, da nešto radiš za taj širi krug ljudi. Neimaština je velika zavlada i opća ljuta nevolja te nagoni na to. Paziti, da te ne zahvati pendrek, a ipak nešto učiniti za taj širi krug, znači provlačiti se kroz iglene uši, znači, imati neku diplomatsku erudiciju. Eto tako nekako, kako bi se to reklo „staroslavenski“ – strogo „u okviru staleških interesa“. Kako se je ta misija odvijala i sa kakovim je rezultatima završena sa njezinim odvijanjem od čovjeka do čovjeka, neka to u ovim fragmentima prikažu sljedeći zapisci jednog sindikalnog misionera (Kurtagić 1941: 97).

Zanimljiva i donekle drugačija od ostalih jeste *Kineska priča*. To je satirična i alegorična sinteza svekolikih povijesnih složenosti i socio-političkih prekrojavanja, turbulentnosti i tranzicija šireg regiona, aludirajući u prvom redu na državu SHS, ali i na bremenitosti koje se od trenutka stvaranja zajedničke države do Drugog svjetskog rata eksponencijalno uvećavaju i dodatno usložnjavaju. Oštricu svoje kritike Kurtagić će, ipak, „uperiti“ ka kapitalistički organiziranom društvu, doživljavajući ga kao nepresušno vrelo zla iz kojeg izvire svi drugi socijalni problemi i nedaće. Kapitalu, koji je uzdignut na nivo božanstva, podređeni su svi obziri, sve etičke i ine vrijednosti zajednice, (do)vodeći je u ćorsokak mizerije, patnje i eksploatiranja. Kurtagić u zemlji Sun-Ha-Sun izdvaja onu *masu bolesnih, šepavih, gladnih i odrpanih ljudi, žena i djece* koji ispuštaju u vasionu *jednoglasan krik, koji je hulio božanstvo, koji je hulio hram, koji je hulio propovjednike u kramu, mandarine i sve idolopoklonike velikog patrona Ka-Pi-Tu-La* (Kurtagić 1941: 95 i 96). To je, dakle, masa ugnjetenih, iskorištenih i pojedinaca sa socijalne margine, koja je spremna, bez imalo straha i kalkuliranja, da se bori protiv kapitalističkog sistema i njegove nehumanosti, svjesna svih opasnosti i izazova, ali i odlučna da istrpi sve pritiske, nepravde, cenzure i torture (makar to u konačnici značilo i samu smrt) zarad proleterskih ideala te boljeg i pravednijeg društva.

Onaj dio pergamene, na kojemu je tadanji hronolog po svoj prilici napisao, kakovim je kaznama popraćeno ovo huljenje božanstva, izgorio je. Njega su po svoj prilici zapalile iskre, koje su se prosule iz mozga velikog meštra sigurnosne sile. Upada međutim u oči zabilješka na jednoj drugoj pergameni, koju je pronašao jedan istoriograf u jednom tibetanskom samostanu, a prema kojoj su mandarinzi zemlje Sun-Ha-Sun u borbi protiv hulitelja tibetanskog božanstva sproveli upravo junačka djela. U kojoj formi su bila ta junačka djela i sa kakovim su posljedicama ona urodila, o tome će sigurno razvoj istorije da kaže svoju riječ (Kurtagić 1941: 96).

Fadil Kurtagić pisao je i poeziju i prozu i dramu. 1919. godine objavio je zbirku pjesama *Stihovi*. Gotovo u isto vrijeme javlja se i proznim tekstovima u onodobnoj periodici. Sarađivao je s brojnim časopisima u kojima je, uz poeziju i prozu, mada znatno rjeđe, pisao i članke i kraće književne osvрте. Od svog punoljetstva bio je ideološko-politički angažiran. Iako njegov rani politički rukopis nosi određene kontroverze i može se različito interpretirati, u njemu iskazuje, kako i sam naglašava, brigu o *islamskom elementu* u kontekstu onodobnih svekolikih kompleksnosti kojima je izložen. U međuratnom periodu pauzira sa književnoumjetničkim stvaranjem te se u potpunosti posvećuje socio-političkom radu. Inspiriran je lijevo orijentiranom ideologijom, odnosno proleterskim idejama i socijalističkim težnjama. U tom kontekstu značajne su i njegove brošure *Intelektualni radnici i radnički pokret* te *Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije*, što će mu poslužiti kao idejno-ideološki predložak za kasniju pripovjedačku zbirku *Mali ljudi iz velikih škola*, koju objavljuje 1941. godine. U njoj kritizira kapitalističko društvo i birokratski sistem. Dakle, i svojim praktičnim radom u periodu međuraća, ali i ideološkim implikacijama u samoj zbirci *Mali ljudi iz velikih škola*, Kurtagić pokazuje svoju nedvojbeno orijentiranost ka proleterskim težnjama, općem prosperitetu društvene zajednice i intelektualnih radnika u njoj.

Iako njegov politički i književnoumjetnički rukopis jeste skroman, i obimom i kvalitetom, Kurtagić ne bio smio biti zanemaren ni kao politička niti kao književna pojava, ako ništa, barem zarad stvaranja šire i mozaične slike, objektivne i naučno utemeljene, kako u kontekstu konstanti i mijena bosanskohercegovačkih književnopovijesnih, tako i povijesnih kompleksnosti općenito.

Literatura

1. Duraković (1998), Enes, *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Novija književnost – Poezija*, knjiga III, Alef, Sarajevo
2. Duraković (2012), Enes, *Obzorja bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
3. Filandra (1996), Šaćir, *Bošnjaci i moderna / humanistička misao Bošnjaka od polovine XIX do polovine XX stoljeća*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo
4. Filandra (1998), Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo
5. Hadžijahić (1974), Muhamed, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Svjetlost, Sarajevo
6. Hasanbegović (2007), Zlatko, *Muslimani u Zagrebu 1878-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Zagreb

7. Hrnjica (2007), Jasmina, *Poezija Fadila Kurtagića*, u: *Godišnjak BZK „Preporod“*, I, str. 234-261
8. Imamović (1997), Mustafa, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo
9. Kurtagić (1911), Fadil, *Sličice i profili*, u: *Zeman*, I/1911, 19
10. Kurtagić (1927), Fadil, *Intelektualni radnici i radnički pokret*, Štampa nadbiskupske tiskare, Zagreb
11. Kurtagić (1928), Fadil, *Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije*, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb
12. Kurtagić (1941), Fadil, *Mali ljudi iz velikih škola. Fragmenti iz života intelektualnih radnika*, Tiskara Dragutin Beker, Zagreb
13. Lešić (1991), Zdenko, *Pripovjedačka Bosna, konstruisanje žanra*, Svjetlost, Sarajevo
14. Mulaosmanović (2018), Admir, *Kratka politička historija Bošnjaka*, Simur Media, Sedmični list STAV, Internacionalni univerzitet, Sarajevo
15. Rebihić (2019), Nehrudin, *Prozni i dramski opus Fadila Kurtagića*, u: *Godišnjak BZK „Preporod“*, I, str. 328-339
16. Rizvić (1973), Muhsin, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine I*, knjiga XLVI, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
17. Rizvić (1990), Muhsin, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, El-Kalem, Sarajevo
18. Rizvić (2005), Muhsin, *Književne studije (Bošnjačka književnost u 100 knjiga, Preporod, Sarajevo*
19. Smajlović (2022), Ikbal, [*Skender Kulenović i socijalna angažiranost – članci u „Putokazu“ i rani prozni tekstovi*](#), u: *SaZnanje*, 3, Filozofski fakultet, Zenica, str. 27-39
20. Tomić-Kovač (1998), Ljubica, *Poezija Fadila Kurtagića*, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Knjiga III, Novija književnost – Poezija*, Alef, Sarajevo, str. 123-126
21. Tutnjević (1992), Staniša, *Poezija između dva rata*, Institut za književnost, Svjetlost, Sarajevo
22. Vučković (1991), Radovan, *Razvoj novije književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
23. Zgodić (2003), Esad, *Bosanska politička misao (austrougarsko doba)*, DES, Sarajevo,
24. Zgodić (2004), Esad, *Austrougarsko doba – bošnjačka inteligencija i politika*, u: *Znakovi vremena*, 2004, 7, br. 24, str. 112-129

**IDEOLOGICAL AND POLITICAL ASPIRATIONS OF FADIL KURTAGIĆ
(COLLECTION OF SHORT STORIES „MALI LJUDI IZ VELIKIH ŠKOLA“:
IDEOLOGICAL AND POLITICAL ENGAGEMENT IN A LITERARY GUISE)**

Abstract

The paper deals with the ideological-political and literary work of Fadil Kurtagić, pointing out their connections and mutual influences. Kurtagić was ideologically and politically engaged from an early age. Between the period of World wars he took a break from artistic creation and devoted himself completely to political work. Then he publishes brochures „Intelektualni radnici i radnički pokret“ and „Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije“, which will serve him as an ideological template for the later collection of stories „ Mali ljudi iz velikih škola“ from 1941., which we analyze in more details in this paper. Kurtagić criticizes capitalist society and the bureaucratic system in literary form. And with his practical work in the period between the World wars, but also with the aforementioned collection of stories, he shows his commitment to proletarian ideals and the general prosperity of the social community and the intellectual workers in it.

Key words: *social engagement, ideology, criticism of bureaucracy, criticism of capitalist society, proletarian ideology*